

Onderzoekersleiders Manuela Kalsky en André van der Braak

Gelovigen passen niet meer in hokjes

Manuela Kalsky en André van der Braak geven sinds 2013 leiding aan twee onderzoeksprojecten naar multireligiositeit in Nederland. Wat hebben zij ontdekt, en wat betekent dit voor bijvoorbeeld het onderwijssysteem? 'Religie is niet verdwenen, maar maakt een transformatie door.'

Theoloog Manuela Kalsky en filosoof André van der Braak zijn pioniers op het gebied van multireligiositeit. Kalsky liep al in 2005 warm voor dit onderwerp, waarover toen nog weinig bekend was. 'Voor het boek *Moderne devoties* van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving lieten we vrouwen essays schrijven over de ontwikkeling van hun geloof. Tv-presentator Annemiek Schrijver en rabbijn Tamarah Benima bleken elementen uit twee religieuze tradities te combineren. Dat boeide me. Zo kwam ik, met anderen, op het idee van de website Reliflex.nl, over religieuze flexibiliteit. Daarvoor interviewde ik mensen die uit meerdere religieuze bronnen putten, onder wie zenleraar Ton Lathouwers en genderexpert en buikdansdocente Kaouthar Darmoni. We publiceerden

ook het boek *Buigzame gelovigen*, met wetenschappelijke reflecties op dit fenomeen. Zo introduceerden we het onderwerp in Nederland. Het bleef me fascineren, want de opkomst van multireligiositeit laat zien dat religie niet is verdwenen, zoals vaak wordt gedacht, maar een transformatie doormaakt. Ik wilde graag onderzoeken hoe wijdverbreid dit fenomeen is in ons land en meer weten over de invulling ervan. Daarom maakten we er een vierjarig onderzoeksproject van op het Dominicaans Studiecentrum. Later hebben we dat uitgebreid naar de Vrije Universiteit.' (zie kader)

Eeuwenoud

Multireligiositeit kan verschillende vormen aannemen, legt Kalsky uit: 'Wij onderscheiden drie groepen *multiple religious believers*: hard,

medium en soft. De eerste groep combineert twee religieuze tradities, zoals christendom en boeddhisme. Het gaat hierbij om 3 procent van de Nederlanders. Voor de tweede groep (12 procent) vormt één religie het uitgangspunt, aangevuld met elementen uit een of meer andere levensbeschouwingen. De derde groep (8 procent) laat het hele idee van binding aan tradities los. Zij voegen elementen uit verschillende religies bij elkaar en gebruiken die in hun dagelijks leven, vaak zonder te weten wat de herkomst daarvan is.' Het putten uit verschillende religieuze bronnen lijkt een nieuwe ontwikkeling, maar is in feite al eeuwenoud, benadrukt Kalsky. 'Het christendom, dat wij nu als één traditie beschouwen, is ook ontstaan uit het mengen van verschillende levensbeschouwingen: het jodendom, de Baälreligie, vruchtbaarheidscultussen, de Egyptische religieuze traditie en de Griekse filosofie. Toen in 1945 het Evangelie van Thomas bij Nag Hammadi werd gevonden, bleek dat kruis en opstanding van Jezus daar helemaal niet in voorkwamen, terwijl eeuwenlang de kruisiging van Jezus als essentieel was gezien voor de christelijke traditie. De inhoud van een religie verschuift dus door nieuwe historische inzichten, maar ook door de context waarin mensen leven.' Bovendien is het trekken van scheidslijnen tussen religies een typisch westers verschijnsel, weet Van der Braak: 'In het Westen onderscheiden wij verschillende tradities, en vragen ons vervolgens af: welke is waar. Elders in de wereld denken ze daar heel anders over. Daarover gaat het filosofisch getinte proefschrift van

Vruchtbare samenwerking van DSTS en VU

Het onderzoek naar *multiple religious belonging*, het combineren van elementen uit verschillende religies, vond de afgelopen vier jaar plaats op twee plaatsen: op het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving (DSTS) en aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam. Kalsky is directeur van het DSTS; Van der Braak is daaraan als onderzoeker verbonden. Op de VU zijn Kalsky en Van der Braak beiden hoogleraar aan de theologische faculteit. Van der Braak is gespecialiseerd in boeddhistische filosofie in dialoog met andere levensbeschouwelijke tradities, Kalsky bekleedt de Edward Schillebeeckx-leerstoel. 'Toen we in 2013 net met het DSTS-onderzoek waren begonnen, riep de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) op om onderzoeksvoorstellen in te dienen op het gebied van de veranderende rol van religie in de samenleving', aldus Van der Braak. 'Dat sloot perfect aan op waar wij al mee bezig waren. Samen met de Vereniging van Geestelijk Verzorgers, de IKON, De Nieuwe Liefde en DSTS/Nieuwwij.nl dienden we een voorstel in dat werd gehonoreerd, en nu op de VU wordt uitgevoerd. De samenwerking van DSTS en VU is heel vruchtbaar. Daardoor kreeg het DSTS-onderzoek een veel groter internationaal podium, kregen de VU-onderzoekers meer zicht op Nederlandse ontwikkelingen en konden we een grote groep Nederlanders bereiken via Nieuwwij.nl.'

Daan Oostveen (zie zijn essay vanaf pagina 60). Hij laat zien dat je ook op een andere, meer Aziatische, manier kunt kijken, waarbij grenzen tussen religies minder duidelijk zijn.’

Andersgelovigen

De onderzoekers wilden niet alleen te weten komen hoeveel religieuze mixers Nederland telt, maar ook uit welke religies zij putten, in hoeverre dat hun leven verrijkt en waar ze tegenaan lopen. Van der Braak: ‘Daarnaast vonden we het belangrijk om in kaart te brengen wat voor consequenties deze ontwikkeling heeft voor bijvoorbeeld het onderwijs en de geestelijke verzorging in gevangnissen en ziekenhuizen. De inrichting daarvan is nog steeds gebaseerd op traditionele religieuze scheidingslijnen. Dat sluit niet meer aan bij hoe mensen hun leven vormgeven, soms over de grenzen van religies heen. Uit het onderzoek *God in Nederland* blijkt dat weliswaar meer dan de helft van de Nederlanders zich nog steeds gelovig of spiritueel noemt, maar daaronder bevinden zich veel andersgelovigen. Daar weet onze maatschappij geen raad mee, want zij passen niet meer in de oude hokjes.’ ‘Sterker nog, ook de zogenaamde traditionele kerkgangsters – een kwart van de bevolking – vormen geen uniforme groep’, reageert Kalsky. ‘Van de katholieken gelooft bijvoorbeeld nog maar 17 procent in een theïstische God, 46 procent is ietsist, 30 procent is agnost en 7 procent is nota bene atheïst. Daar gaat ons hokjesdenken! Mensen kleuren voortdurend buiten de lijntjes. Het is belangrijk dat kinderen op school al leren omgaan met deze diversiteit. Een homogene religieuze samenleving is verleden tijd.’

Geen shoppers

Hoe staan de onderzoekers zelf ten opzichte van het fenomeen multireligiositeit? ‘Ik heb de nieuwsgierigheid en verwondering van een wetenschapper’, zegt Kalsky. ‘Dáár moet wetenschap volgens mij mee

beginnen: verwondering over wat je nog niet kent. Daarom zijn we dit onderzoek ook gestart met een aantal diepte-interviews in het boek *Flexibel geloven*. Ik wilde een aantal combineerders zelf aan het woord laten. Zij bleken geen oppervlakkige shoppers te zijn, zoals vaak wordt gedacht. Ze verdiepen zich wel degelijk in hun inspiratiebronnen, zoals in de Perzische soefi-mysticus Rumi. Zijn gedichten zijn erg geliefd. De religieuze praktijken van deze flexibele gelovigen zijn verbonden met hun persoonlijke geschiedenis. Zo vierde cabaretière Nilgün Yerli als kind elke vrijdagavond de sjabbat, zonder het te weten. Haar grootmoeder had een joodse achtergrond, maar dat werd verzwegen omdat ze met een imam was getrouwd. Pas vele jaren later ontdekte Nilgün dat zij behalve moslima ook joods was.’

‘Wetenschap moet beginnen met verwondering over wat je nog niet kent’

Zelf is Kalsky niet multireligieus, maar de uitspraak ‘onderzoek alles en behoud het goede’ van de apostel Paulus spreekt haar aan. ‘Ik heb respect voor het anders-zijn van mensen. Onderlinge verschillen kunnen onze samenleving verrijken. Het is belangrijk om met elkaar te praten over wat we waardevol vinden in ons leven, en te zoeken naar waar onze antwoorden elkaar raken.’ Van der Braak is wel multireligieus. Hij staat in twee tradities. ‘De eerste zeventien jaar van mijn leven was ik katholiek, de volgende zeventien jaar boeddhist en nu ben ik allebei. Op mijn zeventiende dacht ik: het boeddhisme is waar, dus het christendom kan niet waar zijn. Rond mijn 35ste ben ik gaan inzien hoe waardevol het is om uit beide tradities te putten, zonder er één pot nat van te maken. Juist de onderlinge verschillen vind ik waardevol.’ Is het niet lastig om, als het onder-

werp van je onderzoek je zo persoonlijk raakt, de nodige kritische distantie te behouden? Van der Braak schudt zijn hoofd. ‘Ik vind het niet béter om multireligieus te zijn dan om uit één traditie te putten. In mijn leven is het zo gelopen, maar ik beveel het anderen niet aan. Net als Manuela word ik in dit onderzoek vooral gedreven door nieuwsgierigheid.’

Van der Braak zegt daarbij de grenzen tussen religieuze tradities wat meer in acht te nemen; Kalsky kijkt volgens hem voorbij die grenzen. ‘Ik kom vanuit de bevrijdingstheologie en het feminisme, voorbij het hokjesdenken’, beaamt Kalsky. ‘Dat is wel ironisch’, zegt Van der Braak lachend, ‘want ik ben gepromoveerd op Nietzsche, die zelf bij uitstek voorbij dat hokjesdenken was. Maar vergeleken met Manuela ben ik een behoudende denker.’ Kalsky kan de verschillen tussen hen wel waarderen. ‘We maken elkaar attent op blinde vlekken’, zegt ze. ‘André houdt in de gaten dat ik niet té veel buiten de lijntjes ga kleuren.’

Manuela Kalsky: ‘Mensen kleuren voortdurend buiten de lijntjes. We moeten leren omgaan met deze diversiteit.’

Publicaties DSTS en VU over multireligiositeit

- Manuela Kalsky en Frieda Pruijm, *Flexibel geloven. Zingeving voorbij de grenzen van religies* (Skandalon, 2014)
- André van der Braak (red.), *De spiritualiteit van Meister Eckhart. Een dominicaanse mysticus in een multireligieuze samenleving* (Parthenon, 2014)
- Manuela Kalsky en André van der Braak (red.), *Tussen waarheid en wijsheid. De waarheidsvraag in het licht van religieuze diversiteit* (AUP, 2016)
- Taede A. Smedes, *God, iets of niets. De postseculiere maatschappij tussen geloof en ongeloof* (AUP, 2016)
- Manuela Kalsky en André van der Braak, themanummer over *multiple religious belonging*, *De Gruyter Open Theology*, volume 3, issue 1 (januari 2017), <https://tinyurl.com/opentheologymrb>
- Matthias Kaljouw, *Religie en onderwijs: tijd voor een heroriëntatie* (brochure, 2017), te vinden op Dsts.nl.
- Anke Liefbroer, *Meervoudige religieuze verbondenheid. Een onderzoek onder bezoekers en begeleiders van dominicaanse centra* (2016), te vinden op Dsts.nl.

Nog te verschijnen:

- Artikel van Joantine Berghuijs en Anke Liefbroer over meervoudige religieuze betrokkenheid en levensbeschouwelijke diversiteit in het leven en werk van geestelijk verzorgers in Nederland
- Boek van Joantine Berghuijs over haar onderzoek naar multireligiositeit in Nederland
- Proefschrift van Daan Oostveen over manieren van kijken naar *multiple religious belonging* (2018)

Eenvijfde van de Nederlanders en meer dan de helft van de bezoekers van dominicaanse vormingscentra geeft aan elementen uit verschillende religies te combineren (zie artikel vanaf pagina 12). Dat vinden de onderzoekers niet verrassend. Ze lieten multireligiositeit ook op een andere manier meten, aan de hand van een aantal criteria. Daaruit kwamen heel andere percentages. Ook dat verbaast hen niet. ‘De manier waarop je je vragen stelt, heeft grote invloed op de resultaten, dat is altijd zo bij dit soort onderzoek’, legt Van der Braak uit. ‘Daarom hebben we op verschillende manieren gemeten, dan brengen we het fenomeen zo goed mogelijk in kaart. Interviews waarin de deelnemers eigen woorden kunnen geven aan hoe zij hun geloof vormgeven, dragen daar ook aan bij.’ Geënuqueterden die aangaven hun vormen van betrokkenheid te koppelen aan religie in het algemeen, in plaats van aan specifieke religieuze stromingen, werden niet meegeteld als multireligieus. Is dat terecht? Zijn dat niet de ultieme multireligieuzen?

Van der Braak vindt van niet, omdat zij hun betrokkenheid niet aan specifieke religieuze tradities koppelen. Kalsky is van mening dat zij eigenlijk onder de ‘softe’ multireligieuzen vallen. ‘Naar deze groep zou vervolgonderzoek moeten worden gedaan.’

Beoefening

Er is een verschuiving gaande van nadruk op de dogma’s van religies naar aandacht voor rituelen en praktijken. ‘Dat geldt ook voor mijzelf’, zegt Van der Braak. ‘Vroeger vertelde de pastoor wat ik moest geloven; daarna mijn boeddhistische leraren. Nu neem ik niet alles meer klakkeloos aan. Dertig jaar geleden was ik nog vooral gericht op de boeddhistische leerstellingen, nu gaat het me veel meer om de beoefening.’ ‘Religie is functioneler geworden’, vult Kalsky aan. ‘Het gaat erom wat betekenis geeft aan je leven. Daarbij kun je op verschillende momenten uit verschillende religieuze tradities en rituelen putten. Die individualisering van religie heeft twee kanten: het is prettig dat de groepsdruk minder is geworden en dat je zelf mag bepalen hoe je je leven inricht. Maar niet meer verbonden zijn met een gemeenschap kan ook leiden tot eenzaamheid.’ ‘Religie is nog steeds een belangrijke kracht in de samenleving’, concludeert Van der Braak, nu het onderzoek zijn einde nadert. ‘Daarbij moeten we af van de tweedeling tussen gelovigen en ongelovigen. Iedereen heeft immers behoefte aan zingeving en verbinding. Religieuze instituten zoals de kerk moeten minder aanbodgericht gaan werken, maar inspelen op de vragen die nu bij mensen leven. Als religie op sterven na dood zou zijn, zouden ze zich zorgen moeten maken. Nu blijkt dat mensen daarin nog wel degelijk geïnteresseerd zijn, alleen op een andere manier dan vroeger. Dat zouden ze niet als bedreiging moeten zien, maar als kans!’

TEKST: FRIEDA PRUIJM

BEELD: DOLPH CANTRIJS